

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ТА СТАНОВЛЕННЯ ДОГОВОРУ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ ЯК ІНСТИТУТУ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

RETROSPECTIVE ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT AND FORMATION OF THE PURCHASE AGREEMENT AS AN INSTITUTE CIVIL LAW OF UKRAINE

Чусько В.І., к.ю.н.,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін та міжнародного права

Навчально-науковий інститут права імені Князя Володимира Великого

Міжрегіональної академії управління персоналом

Косенко І.О., магістрантка кафедри цивільно-правових дисциплін

та міжнародного права

Навчально-науковий інститут права імені Князя Володимира Великого

Міжрегіональної академії управління персоналом

Статтю присвячено проведенню ретроспективного аналізу становлення та розвитку договору купівлі-продажу як інституту цивільного права України. Автори зазначили, що конструкція договору проникає в усі сфери економічного та духовного життя суспільства. У нинішніх умовах особливо зростає роль договору як універсальної та найдоцільнішої правової форми опосередкування ринкових відносин. Перехід до ринкової економіки і саме функціонування ринкового механізму можливі лише за умови, що основна маса товаровиробників – підприємств, громадян – мають свободу господарської діяльності та підприємництва. Результати цієї діяльності реалізуються на ринку товарів і послуг здебільшого на договірних засадах. З переходом до ринку зростає планово-адміністративний вплив держави на майнові відносини, отже, розширюється свобода вибору партнерів у господарських зв'язках і визначення змісту договірних зобов'язань на розсуд сторін договору. Усе вищезазначене стосується насамперед договорів, спрямованих на забезпечення потреб юридичних і фізичних осіб у матеріальних, енергетичних, продовольчих ресурсах. І найбільш яскравим прикладом, що виконує всі вищезазначені функції є, звичайно, цивільний договір купівлі-продажу.

У статті встановлено, що станом на тепер у національній правовій доктрині виникла необхідність дослідження історичних етапів розвитку цивільно-правового інституту договору купівлі-продажу, оскільки останній у своїй ретроспективі пройшов величезний і тяжкий шлях розвитку, який має бути досліджений і систематизований.

У процесі дослідження авторами здійснено повний ретроспективний аналіз договору купівлі-продажу як цивільно-правового інституту, запропоновано виділяти шість періодів залежно від історичних подій визнання інституту цивільного договору купівлі-продажу як суспільством, так і державою. А саме: звичаєвий, тобто найдавніші часи до функціонування та дії римського права; період панування римського права та нормативного закріплення положень про договір купівлі-продажу; козацько-гетьманський, тобто період панування на території України нормативно-правових актів доби козацтва; дореволюційний, тобто період царської влади і царських законів; період радянської влади, який авторами розподілено на два етапи: до ухвалення Цивільного кодексу Української Радянської Соціалістичної Республіки 1963 року та після такого ухвалення. І останній шостий період – це новітній, який, на думку науковців, повністю вступає в дію із 2004 року, з моменту ухвалення Цивільного кодексу України.

Ключові слова: договір купівлі-продажу, ретроспективний аналіз, інститут цивільного права, періодизація, історичні етапи розвитку, становлення інституту купівлі-продажу.

The article is devoted to a retrospective analysis of the formation and development of the contract of sale as an institution of civil law of Ukraine. The authors noted that the construction of the agreement penetrates into all spheres of economic and spiritual life of society. In the current conditions, the role of the contract as a universal and the most appropriate legal form of mediation of market relations is especially growing. The transition to a market economy and the very functioning of the market mechanism is possible only if the bulk of producers – enterprises, citizens – have the freedom of economic activity and entrepreneurship. The results of this activity are realized in the market of goods and services mostly on a contractual basis. With the transition to the market, the planning and administrative influence of the state on property relations narrows, thus expanding the freedom to choose partners in economic relations and determine the content of contractual obligations at the discretion of the parties to the contract. All of the above applies primarily to contracts aimed at meeting the needs of legal entities and individuals in material, energy and food resources. And the brightest representative who performs all the above functions is, of course, a civil contract of sale.

The article states that as of today in the national legal doctrine there is a need to study the historical stages of development of the civil law institution of the contract of sale, as the latter in retrospect has passed a huge and difficult path of development to be explored and systematized.

In the course of the research the authors made a full retrospective analysis of the contract of sale as a civil law institution and proposed to allocate six periods depending on historical events of recognition of the institution of civil contract of sale by both society and the state. Namely: customary, i.e. the most ancient times before the functioning and operation of Roman law; the period of domination of Roman law and normative fixing of provisions on the contract of sale; Cossack-Hetman, i.e. the period of domination on the territory of Ukraine of normative legal acts of the Cossack era; pre-revolutionary, i.e. the period of tsarist power and tsarist laws; period of Soviet power, which the authors divided into two stages: before the adoption of the Civil Code of the USSR in 1963 and after such adoption. And the last sixth period is the newest, which, according to scientists, has been fully effective since 2004 since the adoption of the Civil Code of Ukraine.

Key words: sales contract, retrospective analysis, institute of civil law, periodization, historical stages of development, formation of institute of purchase and sale.

Одними з найпоширеніших цивільних правовідносин є правовідносини, що виникають із договору купівлі-продажу, оскільки саме через них відбувається велика частка обміну економічними благами в суспільстві. У сучасному світі роль купівлі-продажу в пожвавленні ситуації на ринку невідомо зростає та перетворюється на могутній чинник економічного розвитку.

Обранням європейського вектора розвитку Україна підтвердила свій намір рухатися шляхом імплемента-

ції найвизначніших здобутків світової правової думки до чинного законодавства, зокрема і побудувати гнучку і ефективну систему захисту прав споживачів, що буде можливим лише після теоретичного вивчення та розуміння генези становлення та розвитку інституту договору купівлі-продажу в національному цивільному законодавстві, адже без знання історичних витоків важливих для суспільства та держави інститутів неможливо вибудувати дієвий сучасний інститут.

Саме тому ми вважаємо, що проведення ретроспективного аналізу розвитку та становлення договору купівлі-продажу як інституту цивільного права має бути першим кроком до впровадження в Україні системи захисту прав споживачів, подібної до встановленої у країнах Європейського Союзу (далі – ЄС). У свою чергу, наближення українського законодавства до норм директив ЄС у сфері відносин купівлі-продажу сприятиме прискоренню інтеграції нашої держави до європейської спільноти, успішному виходу вітчизняних виробників на економічний простір Європи відповідно до умов укладеної Угоди про асоціацію 2014 р. [1].

Усебічне наукове дослідження і теоретичне осмислення сутності договору купівлі-продажу, його характерних особливостей як окремого інституту цивільного права України є актуальним завданням сучасної цивілістики та має чимале практичне значення.

Так, окремі питання правового регулювання договору купівлі-продажу розглядалися у процесі дослідження загальної проблематики зобов'язального права у працях таких науковців: Г.Г. Антухи, М. Бартошека, С.С. Бичкової, В.І. Борисової, М.І. Брагінського, С.Н. Братуся, В.А. Васильєвої, В.В. Вітрианського, В.А. Внукова, В.П. Грибанова, Н.Ю. Голубєвої, О.В. Дзери, А.С. Довгерта, Ю.О. Заїки, О.В. Зверєвої, О.С. Йоффе, Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця, Р.А. Майданика, В.С. Нерсисянца, І.Б. Новицького, І.С. Перетерського й інших. У деяких із них розглянуто загальні риси цивільно-правового зобов'язання з договору купівлі-продажу (наприклад, дослідження із зобов'язального права Н.Ю. Голубєвої, О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової, З.В. Ромовської, Є.О. Харитоновой й інших), інші стосуються проблем, які постають під час виконання договору купівлі-продажу (праці Л.М. Іваненко, Г.А. Осетинської, Р.О. Стефанчука, С.С. Шевчука й інших).

Вивчення й аналіз наукових робіт вищезазначених правників дали змогу узагальнити й оцінити стан доктринального опрацювання досліджуваної проблеми, виокремити та проаналізувати історичні етапи розвитку договору купівлі-продажу, а також дослідити відмінність від сучасного етапу розвитку інституту договору купівлі-продажу. Водночас, незважаючи на величезний масив наукової доктрини із зазначеного питання, у науці цивільного права України дотепер ще не було проведено ретроспективного аналізу розвитку та становлення договору купівлі-продажу як інституту цивільного права України. Отже, актуальність теми статті зумовлюється необхідністю докладного вивчення проблематики, пов'язаної з історією розвитку договору купівлі-продажу.

Метою статті є з'ясування, виокремлення, правова характеристика ретроспективного аналізу розвитку та становлення договору купівлі-продажу як інституту цивільного права України.

Договір купівлі-продажу належить до традиційних інститутів цивільного права, що мають багатовікову історію розвитку. «Со времени перехода от натурального к денежному хозяйству наиболее важным договором, по своему бытовому значению, является купля-продажа» [3, с. 45].

Навіть більше, у складній структурі механізму правового регулювання економічного обороту договір купівлі-продажу (лат. *emptio et venditio*), як гнучка й універсальна форма опосередкування матеріально-грошових відносин, посідає особливе місце в системі договорів. Існує думка, що в історичному аспекті договір купівлі-продажу з майже 4 000-річним розвитком є рідоначалником практично всієї загальної частини зобов'язального права [2, с. 73].

Договір купівлі-продажу відомий ще із класичного римського права, де він визначався як договір, за яким одна сторона – *venditor* (продавець) зобов'язується надати іншій стороні – *emptor* (покупець) товар, а покупець зобов'язується сплатити продавцю за цей товар відповідну грошову вартість. Римське право визначало дого-

вір купівлі-продажу як консенсуальний договір (*emptio et venditio*) [2, с. 10].

Важливим етапом у розвитку договору купівлі-продажу саме на території України є козацька доба. Так, у другій половині XVIII ст. неодноразово робляться спроби кодифікації українського права. Унаслідок діяльності кодифікаційних комісій з'явилися «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), «Процес краткий приказний» (1734 р.), «Суд і розправа в правах малоросійських» (1750 р.), «Екстракт малоросійських прав».

Однак можемо сказати, що договірне право Гетьманщини найбільш повно врегульоване у визначному джерелі українського права 1743 р. під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». Згаданий нормативно-правовий акт регулював відносини щодо порядку укладення, зміни і розірвання договору, визначав умови його чинності тощо. Узагалі у праві України другої половини XVII–XVIII ст. існувала добре розроблена система договорів, яка обслуговувала товарно-грошові відносини, що розвивалися. Найпоширенішими були договори купівлі-продажу як рухомого, так і нерухомого майна, договори обміну, позики й оренди майна [4, с. 152].

У результаті проведеного аналізу норм «Прав, за якими судиться малоросійський народ» можна дійти висновку, що договір купівлі-продажу – це договір, згідно з яким одна сторона – продавець – бере на себе зобов'язання передати іншій особі – покупцеві – певну річ у власність, а покупець зобов'язується прийняти куплену річ і заплатити за неї домовлену ціну.

Купівля-продаж у зазначений період була двостороння, оплатна та консенсуальна. Сторонами договору виступали продавець та покупець, хоча не кожна верства населення була наділена відповідною дієздатністю, щоб бути одним з учасників договору купівлі-продажу. Так, «невільне населення» було істотно обмежене у правах, а іноді і зовсім безправне. Отже, у цей період ще зберігалася соціальна нерівність, яка залишилася з минулих років. Істотними елементами договору були товар і ціна. Товаром могли бути будь-які речі, не вилучені із цивільного обороту Гетьманщини. Особлива увага приділялася купівлі-продажу землі. За «Правами, за якими судиться малоросійський народ» форма договору могла бути як усною, так і письмовою. Встановився особливий порядок укладання договорів купівлі-продажу нерухомості [5].

У дореволюційному цивільному праві договір купівлі-продажу передбачав лише купівлю-продаж рухомого майна. Договір купівлі-продажу міг стосуватися суто речей, які мають фізичні ознаки. Тобто такий договір не міг включати купівлю-продаж майнових прав. Купівля-продаж нерухомого майна взагалі була віднесена до способів набуття права власності шляхом уступки права, а не до договорів купівлі-продажу [6, с. 225–227].

Радянський період розвитку цивільного права значно обмежив сферу застосування договору купівлі-продажу, окреслив їх у межах відносин між громадянами, а також між громадянами і роздрібними підприємствами. У радянській правовій доктрині договір купівлі-продажу трактувався переважно як угода, за якою продавець зобов'язується передати майно у власність покупцю, а покупець – прийняти його й оплатити певну грошову суму. Здебільшого перевага віддавалася саме договору роздрібної купівлі-продажу, ознаки якого не охоплювали всієї групи договорів купівлі-продажу [7, с. 32].

З огляду на ту обставину, що Цивільний кодекс України набув чинності лише у 2004 р., до зазначеного часу мав місце все ще радянський період розвитку договору купівлі-продажу, оскільки основним регуляторним нормативно-правовим актом залишався Цивільний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР) від 1963 р. [10].

Чинний же Цивільний кодекс (далі – ЦК) України ознаменував нову історичну епоху розвитку договору купівлі-

продажу, оскільки, на відміну від свого попередника, Цивільного кодексу 1963 р., предметом договору купівлі-продажу визначає й майнові права (ч. 2 ст. 656 ЦК). І далі вказано, що до договору купівлі-продажу майнових прав застосовуються загальні положення про купівлю-продаж, якщо інше не випливає зі змісту або характеру цих прав [9].

Важливість договору купівлі-продажу підкреслюється і тим, що розд. 3 ЦК України, який покликаний урегулювати окремі види зобов'язань, розпочинається саме з норм, які визначають відносини купівлі-продажу. До різновидів договору купівлі-продажу відносять роздрібну купівлю-продаж, поставку, контракцію сільськогосподарської продукції, постачання енергетичних та інших ресурсів через приєднану мережу, міну.

Як бачимо, договір купівлі-продажу належить до договорів, які регулюють зобов'язання щодо платної передачі майна. Відповідно до ст. 655 ЦК України, за договором купівлі-продажу одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму. Мета ж договору купівлі-продажу полягає у зміні правового режиму майна, яке іноді виступає товаром. Тобто відбувається перенесення права власності на майно від продавця до покупця.

Отже, як бачимо, договір купівлі-продажу у своїй ретроспективі пройшов дуже великий і непростий шлях розвитку, від найдавніших звичаєвих часів до сьогодення. Хоча важливість і значущість досліджуваного інституту була визнана й оцінена суспільством ще за часів панування римського права, активно підтримувалась у всі наступні роки, оскільки договір купівлі-продажу виконує важливу правореґулюючу та правозахисну функції. Саме за допомогою договору купівлі-продажу досягається впо-

рядкування величезного масиву суспільних відносин, які забезпечують функціонування товарного ринку у країні та світі загалом. Усе вищезазначене протягом усього історичного шляху розвитку цивільного інституту договору купівлі-продажу зумовлює особливу зацікавленість держави в належному захисті більш слабкої сторони договору – споживача.

Із проведеного нами дослідження вбачаємо можливим та пропонуємо проведений нами ретроспективний аналіз розвитку та становлення договору купівлі-продажу як інституту цивільного права України завершити проведенням періодизації такого розвитку.

Саме тому вважаємо за необхідне всю історію розвитку договору купівлі-продажу як інституту цивільного права розподілити на шість періодів залежно від історичних подій визнання інституту цивільного договору купівлі-продажу як суспільством, так і державою. А саме:

1. Перший період – звичаєвий (тобто найдавніші часи до функціонування та дії римського права).
2. Другий період – період панування римського права та нормативного закріплення положень про договір купівлі-продажу.
3. Третій період – козацько-гетьманський, тобто період панування на території України нормативно-правових актів доби козацтва.
4. Четвертий період – дореволюційний, тобто період царської влади і царських законів.
5. П'ятий період – це період радянської влади, однак вважаємо за доцільне цей період розподілити на два етапи: до ухвалення Цивільного кодексу УРСР 1963 р. та після такого ухвалення.
6. Шостий період – новітній, який, ми вважаємо, повністю вступає в дію із 2004 р., з моменту ухвалення Цивільного кодексу України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : міжнародний документ від 27 червня 2014 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
2. Вавженчук С.Я. Договір купівлі-продажу : класична доктрина та проблеми та проблеми українського цивільного права. *Юридичний вісник*. 2010. Вип. 4 (17). С. 73–76.
3. Плахіна І.В. Договір купівлі-продажу в Германському цивільному уложенні. *Вісник академії адвокатури України*. 2013. Вип. 26. С. 45–50.
4. Тацій В.Я. Історія держави і права України : у 2-х т. / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренко. Київ : Видавничий дім, 2003. Т. 1. 644 с.
5. Смаль А. Історичний розвиток договору купівлі-продажу в добу козацько-гетьманської держави. *Науковий блог Національного університету «Острозька академія»*. URL: <https://naub.oa.edu.ua/2012/istorychnyj-rozvytok-dohovoru-kupivli-prodazhu-v-dobu-kozatsko-hetmanskoji-derzhavy/>.
6. Мейер Д.И. Русское гражданское право : в 2-х ч. По испр. и доп. 8-му изд., 1902. Москва, 1997. С. 225–227.
7. Кабалкин А.Ю. Законодательство в сфере обслуживания населения. Москва : Знание, 1989. С. 32–45.
8. Конституція України. Документ 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
9. Цивільний кодекс України. Документ № 435-ІV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
10. Цивільний кодекс УРСР. Документ № 1540-06. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text>.